

ELŐSZÓ

Az Iratok IV. kötete a magyarországi nemzetiségek történetének a Széll-kormány bukásától a koalíciós kormány bemutatkozásáig terjedő mozgalmas szakaszát mutatja be, amelyben a kibontakozó választójogi küzdelem hatására jelentős változások következnek be a hazai nemzetiségi kérdések egész vonalán.

1903 júniusának végén hangzik el a képviselőházban a Széll Kálmán örökébe lépő K h u e n - H é d e r v á r y miniszterelnöki programbeszéde és 1906 júliusának elején nyújtja be P o l i t Mihály a 23 ellenzéki nemzetiségi képviselő nevében a koalíciós időszak nemzetiségpolitikai küzdelmeit elindító emlékezetes felirati javaslatát. A két időpont között eltelt hároméves szakaszon mélyreható változás megy végbe a magyar közéletben és a hazai nem magyar népek életében egyaránt.

A változás mindenekelőtt a hazai nemzetiségi kérdés nagyfokú differenciálódásával jár. Megváltozik a nemzetiségi pártok eddig követett taktikája, módosulnak az évtizedek óta hirdetett alapprogramok és legalább is átmenetileg új időszak következik be a magyar– nemzetiségi kapcsolatokban is. A változást – ha szerény mértékben is – az országgyűlési képviselőlet számarányában bekövetkezett különbség is jelzi. Az „aktivitás”, tehát az ország közéletében való aktív részvétel kezdeti éveiben az ellenzéki nemzetiségi képviselők száma az 1901. évi választásokon elért öt mandátummal szemben 1905-ben tízre, 1906-ban huszonháromra emelkedik. Ez az ellenzéki nemzetiségi képviselői csoport – akárcsak a kiegyezési korszak első éveiben – megalakítja az országgyűlési nemzetiségi klubot, melynek megnyilatkozásai komoly feltűnést keltenek, és az országgyűlés érdeklődésének, heves képviselőházi vitáknak középpontjába kerülnek. Kétségtelen, hogy a megélt politikai küzdelemben ez a megnövekedett számú képviselői csoport sem tudja alig hatszázalékos arányával befolyásolni az országgyűlés munkáját. Jelenléte, aktív részvétele a közügyekben mégis lemérhető, kihat a magyar politika alakulására is. Ugyanakkor a nemzetiségi politika aktív részvétele eddig nem tapasztalt mértékben kihat az ország nemzetiségi közvéleményére, a nemzetiségi pártok belső életére, a magyarországi nemzetiségi munkásmozgalom további fejlődésére. Az időszak tehát nemcsak a magyar politikai történetben idéz elő jelentős változást azzal, hogy ennek végén a kiegyezési korszak ellenzéke kerül kormányra. Nem kisebb jelentőségű az a fejlődési út, melyet ebben a három évben a nemzetiségi politika megtesz a passzivitás feladása és a magyar közélettel és szereplőivel való közvetlen kapcsolat felvétele terén. A koalíciós kormány országgyűlési bemutatkozásáig eltelt időszak így a lényegesen egyértelműbb és törekvéseiben is kevésbé összetett „Széll-korszak”-kal szemben a magyarországi nemzetiségi kérdés előrehaladását és nagyfokú differenciálódását idézi elő mindkét oldalon. Ezeknek a változásoknak a szem előtt tartásával kell mérlegelnünk a hazai nemzetiségi kérdésben mindkét oldalról, ha nem is azonos hangsúllyal végbemenő fejleményeket.

Mindebből azonban korántsem vonhatjuk le azt a következtetést, hogy a közvéleményben jelentkező új törekvések egyszersmind érvényesülnek a tárgyalt időszak kormányzati politikájában is. A Szabadelvű Párt válságának elmélyülése és a szabadelvű kormányzat bukása éppen ellenkezőleg jelentkezik K h u e n - H é d e r v á r y majd T i s z a I s t v á n nemzetiségi politikájában s az oktrojált Fejérváry-kormány kevés idevágó megnyilvánulásában. A Széll alkalmazta mérsékeltebb eszközök helyébe ismét az „erélyesebb” adminisztratív eszközök alkalmazása lép. Ugyanakkor változatlan a koalíciós kormány hivatalba

lépéséig működő kormányoknak az a törekvése, hogy továbbra is fenntartsák a dualizmus kora eddigi kormányai retrográd politikáját a nemzetiségi kérdésben. Bizonyos, hogy Khuent kormányelnöki minőségében a hazai nemzetiségi kérdések közül kizárólag a horvát kérdés, s ezen belül is csak a maga két évtizedes báni működésének közéleti megvédése érdekli. Tisza István első kormányelnöksége idején – elődeihez hasonlóan – élesen elhatárolja a horvát kérdést a többi nemzetiségi mozgalomtól. Ezt ő is kizárólag „közjogi”, „társországi” kérdésnek minősíti, s bár érdeklődése előterében már ekkor is a román kérdés áll, a tízes évek paktum-tárgyalásaihoz hasonló kezdeményezésre nem határozza el magát. Nyilvánvaló, hogy Tisza 1903-ban és 1904-ben a hazai nemzetiségi kérdéseket még „adminisztratív” eszközökkel véli megoldhatónak, amit a többi közt a nemzetiségi sajtópörök számának hirtelen növekedése is jelez. Ez a sajtópolitika, melyet Bánffy példájára ő is összekapcsol a „szocialisztikus” mozgalmak elleni eljárással, állandó feszültséggel telíti meg a nemzetiségek és a kormány közötti viszonyt. Másrészt éppen ez az elfogult közigazgatási és sajtópolitika készíti elő már az „ellenzéki koalíció” időszakában a nemzetiségek közeledését a győztes ellenzék irányában. Tisza csupán az erdélyi szászokkal szemben mutatkozik elődjeinél jóval engedékenyebbnek. Itt valósággal a kilencvenes évek elejére, Szapáry szász politikájának eszközeihez nyúl vissza, amit szász részről azzal viszonznak, hogy a szász képviselők az 1905. évi választási vereség után is szolidaritást vállalnak az ellenzékbe szorult Tisza-párttal.

Fejérvárynak és kormánya többi tagjának, tehát a választójogi kérdésekben szereplő Kristóffy belügyminiszternek sincs önálló elképzelése a nemzetiségi kérdésben. Az oktrojált kormány ebben a tekintetben is az „erős kéz” politikáját követi, mint ezt Lukács György kultuszminiszter nemzetiségi részről joggal sérelmezett iskolai rendeletei bizonyítják. Ezt a kormányt egyébként a nemzetiségi ellenzék is alkotmányellenesnek tekinti. Novacu Aurél a nemzetiségi képviselők és az ország nem magyar ajkú népessége véleményének ad kifejezést, amikor röviddel Fejérváry uralkodói kinevezése után a képviselőházban bejelenti, hogy maga és képviselőtársai nevében bizalmatlansággal viseltetik az új kormány iránt.

A sort a Wekerle kormányelnökségével megalakult koalíciós kormány zárja be. Programadó beszéde nemzetiségi vonatkozásaiból kitűnik, hogy a koalíciós kormány miniszterelnöke – a horvát kérdés kivételével, melyet a fiumei rezolúció és a nyomában létrejött határozatok légkörében szívélyesen kezel – a kérdéssel érdemben nem kíván foglalkozni, amit Hodža Milán a kormányprogram feletti vitában nyomban kifogásol. A koalíciónak egyébként ez már az ellenzéki szakaszon álláspontja. A kérdésben való tájékozatlanságára jellemző, hogy 1905 őszén a fiumei rezolúciót aláíró horvát politikusokkal tárgyaló bizottságba a maga részéről többek között Apponyi, Polónyi és Bánffy is delegálja, ami nemzetiségi részről általános visszatetszést keltett. Ennek ellenére a függetlenségi koalíció kormányalakítását a nemzetiségi közvélemény rendkívüli érdeklődéssel fogadta, mert remélte, hogy a választójogi reform útján a teljes aktivitás alapjára helyezkedő nemzetiségek az 1868. évi nemzetiségi törvényen túlmenően is kivívhatják jogos követeléseiket.

Az 1903 és 1906 nyara között lezajlott időszak ezért jelentett az egymást felváltó kormányok merev ellenállása ellenére is merőben új helyzetet a magyarországi nemzetiségi politikában. A magyar politikai fejlődés sodró lendületében a nemzetiségek hangadó képviselői felismerik a választójogi reformért folytatott küzdelemben jelentkező minőségi különbséget és programjukat, várakozó álláspontjukat ehhez mérik. Így válik a korszerű választójogért vívott évtizedes küzdelem az 1905–06. évi válságban a nemzetiségi tömegekig is elérő, s azokat jórészt átható, társadalmi mozgalommá és a megegyezés lehetőségévé.

A választójogi küzdelemnek ezen a szakaszán egyébként a nemzetiségi néptömegek és közéleti vezetők előtt is nyilvánvaló lett, hogy nemcsak a megbukott szabadelvű kormányzat választási módszere vált végzetes csódtömeggé, de hasonló sorsra jutott a történeti nemzetiségi pártok több évtizedes passzivitása is. Ennek az új érdeklődésnek természetesen következménye, hogy az 1905 őszén első ízben százezres tömeget mozgósító fővárosi tömegtüntetés aránylag jelentős nemzetiségi részvétellel zajlik le. Hasonló a helyzet egyes vidéki választójogi mozgalmakban. Általában elmondható, hogy a magyar és a nemzetiségi néptömegek közel kerülnek egymáshoz már az „ellenzéki koalíció” hónapjaiban, de a változás adta lehetőséggel nem él sem a koalíció, sem a nemzetiségi ellenzék. Ma már bizonyítható, hogy egyfelől az ellenzéki koalíció, majd a koalíciós kormány választójogi taktikázása, másrészt a nemzetiségi pártok és vezető politikusok, általában a nemzetiségi közvélemény várakozó taktikája okozták, hogy az 1905–1906. évi

politikai fejlődés nem ért el tartósabb eredményt. A későbbiek során a történeti felelősség súlya a koalíciót terheli: a korszerű választójogi törvény meghíúsítása, a nemzetiségi kérdésben bekövetkezett visszafordulás (horvát vasúti pragmatika, lex Apponyi, csernovai sortűz stb.) döntően a koalíciós kormány számlájára írható. Az ellenzéki koalíció hónapjaiban azonban még mindent előre lehetett volna vinni, ha a koalícióban tömörült ellenzéki pártok valóban, és az ország minden lakosára, nemzetiségi különbség nélkül kiterjedően, akarták volna a korszerű választójog megvalósítását.

Az Iratok IV. kötete anyagának és problémáinak elemzésekor nem feladatunk azonban a kormányra került koalíció bukását már létrejöttében hordozó okok további vizsgálata. Annál kevésbé, hiszen gyűjteményünk jelen kötete a koalíciós kormány bemutatkozása utáni első jelentősebb nemzetiségi „kommentárral”, a nemzetiségi képviselők 1906. évi felirati javaslatával zárul. Ugyanakkor elsődrendű jelentőségűnek érezzük, hogy 1903 és 1906 között a választójogi reform közös igénylésében fontos kapcsolatok keletkeztek a magyar és a nemzetiségi választójogi reformmozgalom szereplői között, közvetett, tehát a nemzetiségek érdekét is támogató és közvetlen, személyi kapcsolatok formájában egyaránt. Ezek a vonatkozások épp úgy beletartoznak majd a korszak megírandó nemzetiség-történetébe (az Iratok IV. kötete számon tartja ezeket) mint a kétoldali nacionalista türelmetlenség e gyűjtemény hasábjain is feltáruló annyi tragikus és kirívó adaléka.

Ismeretes például, hogy 1904 júniusában a függetlenségi sajtó (Egyetértés) – óvatos szerkesztői megjegyzések kíséretében ugyan – közli M o c s á r y -nak az időszak legtöbb vitát és ellenvetést kiváltó javaslata, a B e r z e v i c z y -féle népiskolai törvényjavaslat ellen írt cikksorozatát. Ez a cikksorozat megjelenése idején méltán kelthetett feltűnést a függetlenségi párt élorgánumban, hiszen nemzetiségi részről még az a feltevés is elhangzik, hogy Tisza az obstrukció megszűnése ellenében K o s s u t h Ferenc kívánságára adott volna szabad utat Berzeviczy törvényjavaslatának. Az a tény tehát, hogy az időszak nemzetiségi politikai viszonyait és a közeledés ügyét károsan befolyásoló s az 1907. évi Apponyi törvény (1907: XXVII tc.) előzményének számító törvényjavaslat ellen a függetlenségi sajtóban nyomós ellenvélemény hangzott el, kétségkívül nagy jelentőségű. Éppúgy mint háromnegyed évvel később Hodža Milán 1905. márc. 18-i cikke az Egyetértésben „a függetlenségi eszméről, melynek csak a demokráciában van igazán jövője”. Hodža cikke 1848 megítélésével kapcsolatban is őszintén baráti és újat mondó; a Szlovák Nemzeti Párt jobbszárnya különösen ez utóbbiért ítéli el egykorú éles vezércikk-kommentárjában. A cikk a n e m z e t i s é g i – f ü g g e t l e n s é g i érdekszövetség kérdését tűzi napirendre a választójogi reform és a végre nem hajtott nemzetiségi törvényben körvonalazott jogok, mint kiinduló pont alapján, mely utóbbiról a lap egy másik közleményében (B o k o r József: A százszok és a magyar kultúra) 1905. nov. 5-én kimondja, hogy a nemzetiségi kérdésben nem lehet előre jutni a nemzetiségi törvény minden áron való elmarasztalásával. Nem kisebb jelentőségű az Egyetértésben 1905. július 9-én B a l l a Károly baráti hangvételű cikke a horvát–magyar kapcsolatokról és egy héttel később 1905. júl. 16-án ugyanitt, T o m a s s i c h Miklós horvát-szlovon képviselő, a későbbi bán hasonló szellemben írt válaszcikke.

Miért nem jöhetett létre mégsem határozottabb kapcsolat a választójogi reform reményében kialakuló kétirányú érdeklődés szorgalmazói között? Miért nem alakult ki a függetlenségi–nemzetiségi közeledés tartósabb, időtálló formája? A kizáró okok végső fejleményeiről korábban már szóltunk. Nem érdektelen azonban megvizsgálni az egykorú akadályokat sem, legalább egy-két jellemző adalék mértékéig. Így figyelmet érdemel, hogy P o p C s i c s o István román nemzetiségi képviselő már 1905. máj. 8-án felveti a kérdést, miért nem halad előre a függetlenségi–nemzetiségi közeledés ügye, s fő okként a radikalizmus hiányát állapítja meg a függetlenségi párton belül. Amikor a f i u m e i r e z o l ú c i ó után ismét felszökik a kapcsolatok horvát majd szerb-horvát vonalának higanyszála, a függetlenségi koalíció román nyelvű fővárosi lapot indít L u m i n a címen. A célkitűzés nyilvánvaló, a román ellenzéki tömegek megnyerése a kialakuló függetlenségi–nemzetiségi összefogáshoz. A forma és a kivitel azonban alkalmatlan volt. K o s s u t h Ferenc és A p p o n y i Albert felhívásai nem érthettek célt, a román nemzetiségi sajtó és mozgalom elutasította a vállalkozást. Igen jellemző, hogy 1906 januárjának végén Kossuth Ferenc egyik itt közölt cikkében a svájci nemzetek összetartozásának példájára hivatkozik. A félúton megálló és ellentmondásos kapcsolatok történetéhez tartozik, hogy amikor Jása T o m i ć vezetésével a szerb radikalizmus felzárkóznak a függetlenségiakkal való szorosabb fegyverszövetség mellé, a szlovák nemzetiségi

sajtó Tomić akiójával M o c s á r y n a k a z e l l e n z é k i k o a l í c i ó t b í r á l ó r ö p i r a t á t é s á l t a l á b a n M o c s á r y n e m z e t i s é g i p o l i t i k á j á t á l l í t t j a s z e m b e, – a N á r o d n i e N o v i n y 1905. aug. 15-i illetve szept. 30-i, gyűjteményünkben is közölt vezércikkében.

A vázolt adalékokból is kitűnik, hogy mindkét részről voltak támogatói, kezdeményezői a függetlenségi–nemzetiségi közeledés ügyének. Ezek az akciók azonban nagyrészt hevenyészett, meg nem alapozott, alkalmi kísérletek voltak. Az ellenzéki koalíció nemzetiségi politikáját általában a szervezetlenség, az alkalomszerűség jellemezte, s ami még ennél is súlyosabb, kerékkötőnek mutatkozott: a baráti szóképeken túlmenő, tárgyalási alapot képező reális programot ezekben a függetlenségi megnyilatkozásokban nem találunk. Nemzetiségi részről nem éppen a programhiány, hanem a fenntartások és a bizalmatlanság okozták a közeledési akció beszűkülését. Nemkevésbé pedig az is, hogy a nemzetiségi pártok és politikusok többsége mindvégig, kivált pedig a koalíciónak a cseh K l o f á č -párttal folytatott minden gyakorlati alapot nélkülöző budapesti tárgyalásai után, bizalmatlan volt a koalíció nemzetiség-politikai akcióival szemben. Ez a magyarázata annak, hogy amikor később, 1907-ben a koalíciós kormány nemzetiségi politikája ismét retrográddá válik, és a választójogi reform ígérete elsikkad, miért szakadnak meg sorra – a szerb radikálisok kivételével – az ellenzéki koalíció időszakának függetlenségi – nemzetiségi kapcsolatai. Az elmondottak figyelembevételével is, a koalíciós kormány megalakításáig vezető úton ezeknek a kapcsolatoknak jelentősége kétségtelen. Még akkor is, ha a realizálásukhoz szükséges tényező: a f ü g g e t l e n s é g i – n e m z e t i s é g i v á l a s z t ó j o g i s z ö v e t k e z é s nélkül jöttek létre azon a fejlődési szakaszon, amikor az ország politikai közvéleményének nagyobb része az ellenzéki koalíciótól várta a választójogi küzdelem sikeres előbbre vitelét.

Szóljunk ezek után röviden az egyes nemzetiségi mozgalmak belső alakulásáról a tárgyalt években.

A horvát nemzetiségi mozgalomnak a fiumei rezolúcióig megtett útja egyike az időszak legérdekesebb megnyilatkozásának. Sajnos, hogy ebből a több ágból összetett fejlődési útból, a magyar kortárs többnyire csak annyit észlelt, amennyit a napi sajtó híradásaiból és az országgyűlési „horvát viták”-ból lesűrhetett. Annyi azonban éppen a f i u m e i r e z o l ú c i ó é s a h o r v á t – s z e r b k o a l í c i ó i d ő s z a k á b a n q m a g y a r k ö z v é l e m é n y e l ő t t i s n y i l v á n v a l ó l e t t, h o g y a m a g y a r o r s z á g g y ű l é s r e d e l e g á l t s z ű n t e l e n k o r m á n y t á m o g a t ó h o r v á t k é p v i s e l ő i c s o p o r t n e m f e j e z i k i a h o r v á t p o l i t i k a t é n y l e g e s t ö r e k v é s e i t, s a t e r m é k e t l e n k ö z j o g i v i t á k, m e l y e k n e k a m a g y a r o r s z á g i n e m z e t i s é g i k é r d é s a l a k u l á s á r a t e t t k e d v e z ő t l e n h a t á s á t a b e m u t a t á s r a k e r ű l ő i r a t o k é s k ö z l e m é n y e k t ű k r é b e n n e m n e h é z f e l i s m e r n i, c s u p á n k é s l e l t e t i k a z e g y k o r ú m a g y a r – h o r v á t m e g e g y e z é s ü g y é t. H a n g s ű l y o z n u n k k e l l a z o n b a n, h o g y a h o r v á t – s z e r b k o a l í c i ó r ö v i d e s e n l e s z ű k ű l a s z e r b r a d i k á l i s o k é s a k o a l í c i ó s k o r m á n y k a p c s o l a t á r a. A h o r v á t o r s z á g i m a g y a r v a s ú t i s z o l g á l a t i n y e l v ü g y e (h o r v á t v a s ú t i p r a g m a t i k a) p e d i g m á r 1907-ben a fiumei rezolúció egykori horvát aláíróit is szembeállítja a koalícióval. A horvátországi munkásmozgalomnak a magyar munkásmozgalommal – a kölcsönös kongresszusi képviseltetésen kívül – kevés kapcsolata volt. Annál érdekesebb a budapesti horvát munkáscsoport szerepe, mely a világháború előtti években két ízben is rendelkezett önálló sajtóorgánummal (C r v e n a S l o b o d a, N o v a B o r b a).

A s z e r b t ö r t é n e t i p á r t o k c s a t á j á b ó l e z e k b e n a z é v e k b e n a k ö z é l e t b e n, s a j t ó b a n, a n e m z e t i – e g y h á z i k o n g r e s s z u s o n a r a d i k á l i s o k k e r ű l n e k k i g y ő z t e s k é n t. Ő k t á m o g a t j á k a l e g k ö v e t k e z e t e s e b b e n a h o r v á t – s z e r b e l l e n z é k i ö s s z e f o g á s t é s a k o a l í c i ó s k o r m á n n y a l v a l ó s z o r o s a b b e g y ű t t m ű k ö d é s t. A z I r a t o k I V. k ö t e t e i d ő s z a k á b a n a r a d i k á l i s o k e l l e n f e l e, a S z e r b L i b e r á l i s P á r t l é n y e g e s e n h á t t é r b e s z o r u l, c s a k P o l i t 1906. é v i b e v á l a s z t á s a j a v í t v a l a m i t h e l y z e t é n. A s z e r b p o l g á r i p á r t o k t ó l f ű g g e t l e n ű l f e j l ő d i k a m a g y a r o r s z á g i s z e r b m u n k á s m o z g a l o m, B u d a p e s t m a j d Ú j v i d é k k ö z p o n t t a l. A f ő v á r o s i s z e r b m u n k á s s a j t ó (N á r o d n a R e č) 1903-ban és 1904-ben a Tisza-kormány sajtórendészetének eljárás-sorozatát viselte el.

A s z l o v á k n e m z e t i s é g i m o z g a l o m b a n e z i d ő t á j t h á r o m v o n a l o n i s f o l y i k a p o l i t i k a i k ű z d e l e m. E g y r é s z t a S z l o v á k N e m z e t i P á r t k o n z e r v a t í v é s d e m o k r a t i k u s s z á r n y a, m á s r é s z t a S z l o v á k N e m z e t i P á r t é s a s z l o v á k, m u n k á s m o z g a l o m k ö z ö t t, v é g ű l a m a g y a r N é p p á r t t a l v a l ó k ű z d e l e m, a n é p p á r t i b e f o l y á s l e k ű z d é s e i r á n y á b a n, m e l y u t ó b b i 1905 v é g é r e l é n y e g e s e n c s ö k k e n. A S z l o v á k N e m z e t i P á r t b a l s z á r n y á n e z e k b e n a z é v e k b e n j e l e n t k e z i k H o d ž a M i l á n, a p e s t i s z l o v á k h e t i l a p (S l o v e n s k ý T y ž d e n n í k) s z e r k e s z t ő j e. H o d ž a r ö v i d e s e n j e l e n t ő s s z e r e p e h e z j u t a z o r s z á g g y ű l é s i n e m z e t i s é g i k l u b

keretében is, melynek már 1905-ben titkára lesz, s mint említettük, kezdeményező szerepet vállal a rövidesen elakadó nemzetiségi-függetlenségi kapcsolatok felvétele terén. A Szlovák Nemzeti Párt két szárnyának véleménye eltérő a szlovák munkásmozgalom megítélésében. Az előbbieket elzárkózásával szemben a párt baloldala rokonszenvezik a mozgalommal, de ugyanakkor igyekeznek befolyása alá is vonni, mint azt Hodža a budapesti szlovák munkásszervezettel kapcsolatban ismételtlen megkísérelte. A szlovák munkásmozgalom azonban már 1904-től, az itteni szlovák munkássajtó (*S l o v e n s k e R o b o t n i c k e N o v i n y*) indulásától kifejezetten a pozsonyi szlovák tagozat illetve végrehajtó bizottság irányításával működik. Ez a pozsonyi központ készíti élő az 1905. évi első szlovák szociáldemokrata munkáskongresszuson a Szlovák Szociáldemokrata Párt bejelentését, melyet 1906 áprilisában a II. (rendkívüli) szlovák munkáskongresszuson a Magyarországi Szociáldemokrata Párt vezetősége kívánságára kénytelen-kelletlen visszavonnak.

A román nemzetiségi mozgalomban ezekben az években különös figyelmet érdemel az aktivitást kimondó és megerősítő 1905. jan. 10-i nagyszebeni román program, illetve az 1906. ápr. 27-i brassói határozat. Mint ismeretes, az 1901-ben kimondott általános passzivitást a dobrai kerületi pótválasztáson megválasztott Vlád Aurél törte meg, aki – a jelen kötet tanúsága szerint – egyetlen román nemzetiségi képviselőként is fontos szerepet játszott az őt, illetve vele együtt hat főnyi nemzetiségi képviselői csoportban és az országgyűlés munkájában. A Román Nemzeti Párt irányítása azonban a passzivitás feladása után is Nagyszebenhez illetve Brassóhoz fűződik, jóllehet az 1906. évi választások után az országgyűlési nemzetiségi klubnak már tíz román képviselője van. Ezzel szemben a román munkásmozgalom központja ezekben az években még Budapest, kivált azután, hogy a román nemzetiségi munkásmozgalom és sajtó Lugosra tervezett áthelyezése nem valósul meg. Ezekben az években, de később is – 1912-ben bekövetkezett haláláig – a budapesti román munkássajtó (*A d e v ě r u l*) szerkesztője, Aurel Cristea emelkedik ki a magyarországi nemzetiségi munkásmozgalom funkcionáriusai sorából. Általában a román nemzetiségi munkásmozgalom is ezekben az években alakul ki, jelentékenyebb fejlődését viszont fékezi a mezőfista „újjászervezetek” román ellenmozgalma. Említést érdemel, hogy a román munkásmozgalom már az 1903. és 1904. évi budapesti szociáldemokrata kongresszusokon szép számmal képviseltette magát és 1905 karácsonján sor került Lugoson az I. magyarországi román szociáldemokrata kongresszus megrendezésére. Ugyanakkor azt is el kell mondanunk, hogy a fővárosi román tagozat és az egyes vidéki szervezetek között a kapcsolat nem volt kielégítő. A vidéki szervezetek külön akciói gyakran okoztak bonyodalmakat, melyek az 1904. évi élesdi sortűz esetében nemcsak tragikus következményekre, hanem a szociáldemokrata – függetlenségi kapcsolatok több éves elhidegülésére is vezettek.

Az erdélyi szász politikai mozgalom ezekben az években a szász központi bizottság (Sächsischer Zentralausschuss) 1903. nov. 27-i határozata alapján a Tisza-féle szabadelvű kormánypárttal kötött egyezmény irányvonalán belül működik. Ettől kezdve az egész időszakon át csak elvétve találkozunk szász ellenzéki ízű megnyilatkozásokkal. Ilyen az erdélyi ev. országos konzisztórium emlékirata (1904. aug. 27) illetve az erdélyi szász országgyűlési képviselők – számuk ekkor tizennégy – nyilatkozata (1904. okt. 26) a Berzeviczy-féle törvényjavaslattal kapcsolatban.

A magyarországi német és ruszin (kárpatukrán) mozgalomban ezekben az években jelentősebb esemény nem történt. Előbbi felélékülése a századeleji események után (Korodi Lutz-ügy, délvidéki német sajtó elleni pörök stb.) csak az 1907. évi pártalapítással következik be. Figyelmet érdemel, hogy a hazai német nemzetiségi munkásmozgalomnak ezekben az években sincs nemzetiségi jellege, mint azt a Volkssstimme egyik idézett közleménye is mutatja.

Az egész időszakon át zajlik a hazai munkásmozgalom korabeli központi pártja (Magyarországi Szociáldemokrata Párt) és az egyes nemzetiségi szervezetek (tagozatok illetve végrehajtó bizottságok) közötti küzdelem az együttes vagy a „nemzetiségenkénti” szervezkedés ügyében. Ebben a szervezeti és hatásköri vitában – mint azt a Szlovák Szociáldemokrata Párt címének és jellegének 1906. évi visszavonása is mutatja – a központi pártszervezet győz, de ez a győzelme egyszersmind az egyes nemzetiségi munkásmozgalmaknak a magyar mozgalomtól való fokozatos elzárkózását okozza.

Összefoglalva a kérdéseket: az *Iratok IV.* kötetében feltárt forrásanyag főfeladata azoknak az erővonalaknak a bemutatása volt, amelyek a magyar politikai történet és az egyes nemzetiségi mozgalmak összefüggéseként a Szabadelvű Pártnak a Khuen-féle átmeneti kormány idejétől jelentkező válságától a koalíciós kormány hivatalba lépéséig és nemzetiségi fogadtatásáig jelentkeznek. Különösen fontosnak tekintetem a nemzetiségi aktivitás egyes mozzanatainak, a függetlenségi (értsd: az ellenzéki) koalícióval való kezdeti kapcsolatok, a nemzetiségi és a magyar munkásmozgalom összefüggései, de éppúgy a nemzetiségi pénzintézetekkel, agrárszervezkedéssel, nemzetiségi iskolaüggyel és művelődési kérdésekkel (pl. a „Román színházalap szerzési társulat” 1903. évi szászsebesi közgyűlésével stb.) s az előző évek „nemzeti akciói” (romániai, szlapon akció stb.) s mintegy ezek folytatásaként a római Curianál kifejtendő nemzeti-ség-politikai tárgyú kormányzati diplomáciai akció kezdeményezését szorgalmazó iratok bemutatását. Az iratok tanulmányozója az 1904. évi Berzeviczy-féle népiskolai törvényjavaslat kiterjedt anyagában együtt találja a tárgyalt évek szabadelvű kormányzati és függetlenségi ellenzéki, de nemkevésbé a különböző nemzetiségi mozgalmak kultúrpolitikai érvelését, az 1879. évi Trefort-féle első iskolatörvényt az 1907. évi Apponyi-féle népiskolai törvénnyel összekapcsoló törvényjavaslat szinte minden fontosabb magyar és nemzetiségi kommentárját. A gyűjtemény több irata feltárja azt a változott helyzetképet, mely a magyar és a nemzetiségi haladó elemeket a függetlenségek 1905 január végi győzelme után a választójogi reform közös kivívása reményében eltölti. Ugyanakkor a bemutatott iratok tükrében igyekeztem feltárni e korai „koalíciós” nemzetiségi-függetlenségi kapcsolatok mélyreható ellentmondásait, – melyek a kétoldali félreértések és a koalíciós kormányzat kétségtelen és egyre nyilvánvalóbb hibái, nacionalista türelmetlensége következtében már 1907-ben berekesztik az 1905-ben oly reményt keltően induló közeledési törekvések ügyét.

Az *Iratok IV.* kötete az előző kötetekhez hasonlóan a magyar és a nemzetiségi sajtó, bel- és külföldi levéltári anyag, képviselőházi naplók, irományok és egyéb források felhasználásával és azok tükrében tárja fel az időszak magyarországi nemzetiségtörténetének – megítélésem szerint – nélkülözhetetlen forrásanyagát. Mint az előző köteteknél, itt is figyelmet érdemel a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium (VKM) és az Igazságügyminisztérium időközben megsemmisült iratanyagának ebben a kötetben közlött része.

Hangsúlyozni kívánom, hogy az *Iratok* jelen kötetében, ezen a sokirányú érdeklődést megkívánó összetett problematikájú fejlődési szakaszon is mindvégig figyelemmel kísértem a hazai nemzetiségi kérdések külföldi visszhangjára és fogadtatására vonatkozó jelenségeket, de ugyanakkor a magyar és nemzetiségi közéleti szereplők közeledési kapcsolatait is, mely közeledésnek ez idő tájt, tehát a századelő éveiben magyar részről olyan előharcosai voltak, mint A d y (vö. *Iratok III.* 57. sz. irat.) és M o c s á r y.

*

Az *Iratok III.* kötetével csaknem párhuzamosan készült *IV.* kötet munkálatai során a külföldi provenienciájú forrásanyagon kívül az Országos Levéltár, a Fővárosi Levéltár, az Országos Széchényi Könyvtár, a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, a Párttörténeti Intézet Könyvtára, a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének Könyvtára és a Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtörténeti Intézete Eötvös Könyvtára anyagát használtam nagyobb mértékben. Ehhez a kötethez is komoly segítséget nyújtottak a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetében és az Eötvös Loránd Tudományegyetem történeti tanszékein folyó kutatások. Éppúgy a megjelent nemzetiségi tárgyú és vonatkozású, részben ezzel az időszakkal foglalkozó munkák, mint I. Tóth Zoltán, Kovács Endre, Perényi József, Arató Endre, Katús László, Gonda Imre, Dolmányos István, Hanák Péter, Csatári Dániel, Sárközi Zoltán, V. Windisch Éva munkái, valamint Sziklay László, Erényi Tibor, S. Vincze Edit, Domokos Sámuel, Vujičić D. Sztoján, Szász Zoltán közlései, adatszolgáltatásai, Dániel György textológiai közreműködése.

Külön is köszönetet kívánok mondani az Iratok IV. kötete sokat fáradozó lektorainak: A r a t ó Endrének, P e r é n y i Józsefnek és C s a t á r i Dánielnek, a jelen kötet munkáját is elősegítő, az Iratok III. kötete előszavában felsorolt külföldi intézményeknek és kutatóknak.

Köszönettel igazolom a Magyar Tudományos Akadémia II. Osztálya, a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének vezetősége és dualizmuskori osztálya, a Tankönyvkiadó igazgatója, irodalmi vezetője, tudományos és műszaki munkatársai, az Iratok kiadói felelős szerkesztője valamint a Franklin nyomda vezetősége, műszaki és nyomdai munkatársai, s az előző kötettel csaknem azonos fordítók és szövegellenőrök, valamint a mutatókat készítő F a b ó Irma és P o m o g á t s Béla munkáját.

Köszönettel igazolom befejezésül N i e d e r h a u s e r Emil ismételt fontos bibliográfiai támogatását, K a t u s Lászlónak a horvát és egyéb nemzetiségi adalékok terén majd 1963 tavaszán a levéltári ellenőrzés munkájában nyújtott tudományos és baráti segítségét. Ezúton is köszönettel emlékezem B o t l ó Béla 1964 folyamán levéltári ellenőrzésekkel kapcsolatban nyújtott segítségére.

Az Iratok IV. kötete 71 iratszám keretében 286 iratot tartalmaz. A kötet iratközlési módszerében a munka I. és II. kötetében részletezett eljárást követtem.

Budapest, 1965. aug. 1-én.

Kemény G. Gábor